

The Gleaner

Vol 5 (1967)

Ο Parsons και ο Fisk στο Γυμνάσιο της Χίου το 1820

Richard Clogg

doi: [10.12681/er.9437](https://doi.org/10.12681/er.9437)

Copyright © 2016, Richard Clogg

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Clogg, R. (2016). Ο Parsons και ο Fisk στο Γυμνάσιο της Χίου το 1820. *The Gleaner*, 5, 177-193.
<https://doi.org/10.12681/er.9437>

Ο PARSONS ΚΑΙ Ο FISK ΣΤΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΤΗΣ ΧΙΟΥ ΤΟ 1820

«Προχθές έλαβα από την Χίον γράμματα και του Βάμβα και των 'Επιτρόπων...», έγραφε από το Παρίσι ο 'Αδαμάντιος Κοραΐς στους φίλους του Κοντόσταυλο και Φραγκιάδη την 27 Σεπτεμβρίου 1820, «το Γυμνάσιον προκόπτει από το καλόν εις το καλήτερον· έχει μαθητάς 476, εκ των όποιων οι 76 είναι ξένοι από διάφορα μέρη τής 'Ελλάδος, πλην δύο, οι όποιοι (πρᾶγμα παράξενον και τίμιον δια την 'Ελλάδα) είναι 'Αμερικανοί. 'Ακούεις Κοντόσταυλε και Φραγκιάδη; 'Αμερικανοί». Σε μιὰ σημείωση συνέχιζε: «ό εύλογημένος Βάμβας μου σημειώνει μόνα τὰ όνόματα των νέων 'Αμερικανών, Parson και Fisk και όχι τι πλέον. 'Εάν κατά τύχην μάθετε αυτού, ποίας καταστάσεως, τίνων γονέων, και από ποίαν πόλιν τής 'Αμερικῆς είναι οι νέοι, μὴν ἀμελήσης νὰ με τὸ γράφης. 'Ενδεχόμενον νὰ ἔλθω εις χρείαν τοιαύτης εἰδήσεως»¹. Μὲ ἀνάλογο ἐνθουσιασμό έγραφε για τους 'Αμερικανούς στον Κοκκινάκη, στη Βιέννη, την 6 'Οκτωβρίου. Τὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου εἶχε 74 μαθητὲς ἀπὸ ὅλη τὴν 'Ελλάδα, «δύο δέ, πόθεν; μάντευσε... ἀπὸ τὴν 'Αμερικὴν !!! Δὲν ἐμπορεῖς νὰ φαντασθῆς, πόσο τοῦτο με εὐφρανε· συλλογίζεσαι τάχα διατί; διότι φίλε μου, τὸ θαῦμα τοῦτο δὲν μέλλει νὰ σταθῆ ἀυτοῦ· έχει «ὀριῆς και φοῦντες»... Ναι, θαῦμα κρίνω σωτήριον των 'Αμερικανῶν τὸν ἐρχομόν»².

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Κοραΐς θεωροῦσε τὴν παρουσία δύο 'Αμερικανῶν στὸ Γυμνάσιο τῆς ἀγαπημένης του Χίου σὰν ἐνδειξη για τὸ ὅτι ἡ παιδεία

1. Ν.Μ. Δαμαλά, 'Επιστολαὶ 'Αδαμαντίου Κοραῆ, τόμ. Γ', 'Αθήναι 1885, 463-5.

2. 'Ενθ' ἀνωτ., 726. Βλ. ἐπίσης τὸ γράμμα τοῦ Κοραῆ στον Ρῶτα, 20 'Οκτωβρίου 1820, 453. 'Επίσης ὁ Κ. 'Ασώπιος σ' ἕνα μεγάλο γράμμα στον Ρῶτα ἀπὸ τὸ Göttingen ἀνέφερε τὴν ἐπίσκεψη στὴ Χίο των δύο 'Αμερικανῶν, οι όποιοι, ἐπίστευε, «θέλουσι νὰ μάθουσι τὴν γλῶσσαν τοῦ 'Ομήρου εις τὸν αὐτὸν

ἐκεῖνον τόπον, ὅστις ἐξέθρεψε τὸν πατέρα τῆς ποιήσεως» («'Ερμῆς ὁ Λόγιος», 1820, 724. 'Ο 'Ασώπιος πῆρε τὴν πληροφορία αὐτὴ ἀπὸ τὸ Oppositions-Blatt τῆς 21 'Οκτωβρίου. 'Ο 'Ασώπιος νόμιζε ὅτι ἦταν τρεῖς 'Αμερικανοί, ἀλλὰ ὁ Κοκκινάκης ἔδωσε τὸν σωστὸ ἀριθμὸ σὲ μιὰ ὑποσημείωση. Βλ. Κ. 'Ι. 'Αμάντου, *Τὰ γράμματα εις τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566 - 1822* Πειραιεὺς 1946, 41-2.

στήν αναγεννώμενη Ἑλλάδα εἶχε πιά ἀναπτυχθῆ· ὄχι μόνο μαθητὲς ἀπὸ ὅλο τὸν Ἑλληνικὸ κόσμο πῆγαιναν κοντὰ στὸν Νεόφυτον Βάμβα ἀλλὰ τῶρα καὶ δύο Ἀμερικανοὶ ἤρθαν νὰ σπουδάσουν μὲ τὸν ἴδιο δάσκαλο. Δὲν ξέρομε ἀν ἡ παράκλησή του πρὸς τὸν Φραγκιάδη καὶ τὸν Κοντόσταυλο νὰ ἀνακαλύψουν περισσότερα γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς Ἀμερικανούς ἔλαβε ποτὲ ἀπάντηση. Εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψουμε πὼς ὁ Κοραῆς θὰ ἦταν τόσο ἐνθουσιώδης ἀν ἤξερε ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ Ἀμερικανοὶ ἦταν διαμαρτυρόμενοι ἱεραπόστολοι καὶ γιὰ ποῖο λόγο πῆγαν νὰ σπουδάσουν στὴ Χίο. Φαίνεται ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς πού ἀναφέραμε, τίποτε ἄλλο δὲν εἶναι γνωστὸ γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Κοραῆ σχετικά μὲ τὰ νέα πού πῆρε ἀπὸ τὸν Βάμβα. Ἄλλωστε καὶ στίς μεταγενέστερες μελέτες πού ἀναφέρονται σ' αὐτὸ τὸ γεγονός δὲν φαίνεται νὰ ἔγινε προσπάθεια γιὰ νὰ ταυτισθοῦν οἱ Parsons καὶ Fisk, γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ βιογραφικὲς λεπτομέρειες πού ζητοῦσε ὁ Κοραῆς ἢ γιὰ νὰ δοθῆ μιὰ ἔκθεση σχετικά μὲ τὴν ἐπίσκεψη τῶν δύο Ἀμερικανῶν στὴ Χίο¹.

Εἶναι ὅμως δυνατὸ νὰ βγάλουμε αὐτὸ τὸ γεγονός ἀπὸ τὸ σκοτάδι πού τὸ τύλιγε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῆ, νὰ περιγράψουμε μὲ ἀρκετὴ πληρότητα τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Parsons καὶ Fisk στὴ Χίο, νὰ συγκεντρώσουμε τὶς βιογραφικὲς λεπτομέρειες πού ζητοῦσε ὁ Κοραῆς καὶ νὰ δώσουμε μιὰ ἔκθεση τῶν ἐντυπώσεών τους ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο πού, τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπίσκεψής τους, ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια κέντρα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ². Κύριες πηγές μας εἶναι οἱ βιογραφίες τῶν δύο ἱεραποστόλων: Alvan Bond, *Memoir of the Rev. Pliny Fisk, A.M. Late Missionary to Palestine* (Boston 1828)³ καὶ Daniel O. Morton, *Memoir of Rev. Levi Parsons, first missionary to Palestine from the United States: containing sketches of his early life and education, his missionary labors in this country, in Asia Minor and Judea, with an account of his last sickness and death...* (Burlington, Vermont 1830)⁴. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ βιβλία παρέχουν πολυάριθμες καὶ λεπτομερεῖς πληροφορίες γιὰ

1. Βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Σ.Δ. Λουκάτου, *Ἄδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ ἐν Χίῳ τυπογραφία*, «Εἰς μνήμην Κ. Ἰ. Ἀμάντου, 1874-1960», Ἀθήναι 1960, 188. Ὁ S. A. Larrabee, *Hellas Observed.. The American Experience of Greece 1775-1865*. New York 1957, 52, ἀναφέρει ἀπλῶς τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Parsons καὶ τοῦ Fisk στὴ

Χίο ἀλλὰ δὲν δίνει λεπτομέρειες.

2. Ἀ. Ἀγγέλου, *Πρὸς τὴν ἀκμὴ τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ. (Οἱ διενεξίαι τοῦ Λεοβίου στὴ Σχολὴ Κυδωνιῶν)* («Μικρασιατικὰ Χρονικά», Ζ' (1957) 49.

3. 116-121

4. 269-90.

τὴν ἐπίσκεψή τῶν δύο Ἀμερικανῶν, συγκεντρωμένες ἀπὸ τὰ ἡμερολόγια καὶ τὶς ἐπιστολές τους πού γράφτηκαν κατὰ τὴν παραμονή τους στὴ Χίο. Οἱ δύο ἱεραπόστολοι εἶχαν ἐπίσης στείλει ἐκθέσεις πρὸς τὶς ἱεραποστολικές ἐταιρεῖες τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν καὶ τῆς Ἀγγλίας. Μπορεῖ κανεὶς νὰ βρῆ τὶς ἐκθέσεις αὐτές στὸ *The Missionary Herald for the year 1821*, xix (Boston)¹, πού δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ «American Board of Commissioners for Foreign Missions», στὸ *The Missionary Register for MDCCCXXI, containing the principal transactions of the various institutions for propagating the Gospel; with the proceedings, at large, of the Church Missionary Society* (London 1821)² καὶ στὸ *Boston Recorder*³. Ὅπως πρόσφατα σημείωσε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, πρέπει νὰ περιμένουμε ἀκόμα πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς παιδείας στὴ Νεώτερη Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν μεγάλη φιλολογία τῶν ταξιδιῶν στὴ Μέση Ἀνατολή⁴. Ἡ μελέτη αὐτὴ εἶναι μιὰ προσπάθεια γιὰ νὰ περιγραφῆ μὲ ὅσο γίνεται μεγαλύτερη πληρότητα ἢ ἐπίσκεψη τοῦ Parsons καὶ τοῦ Fisk στὴ Χίο, καὶ μὲ βάση πηγές πού δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐκτιμηθεῖ ὅσο θὰ ἄξιζαν : πρόκειται γιὰ τὰ ἀπομνημονεύματα καὶ τὶς ἐκθέσεις τῶν διαμαρτυρόμενων ἱεραποστόλων πού γινόντουσαν ὅλο καὶ πιὸ δραστήριοι στὸν Ὀρθόδοξο κόσμο αὐτὴ τὴν ἐποχὴ.

Οἱ Revs. Levi Parsons καὶ Pliny Fisk, καὶ οἱ δύο ἱερεῖς congregational, εἶναι οἱ πρῶτοι ἱεραπόστολοι πού στάλθηκαν ἀπὸ τὸ «American Board of Commissioners for Foreign Missions» στὴν Ἀποστολὴ τῆς Δυτικῆς Ἀσίας (Western Asia Mission) ὅπως τὴν ἔλεγαν, καὶ ἡ ὁποία ἐκάλυπτε γενικὰ τὴν Ἀνατολή. Καὶ οἱ δύο εἶχαν γεννηθῆ τὸ 1792, καὶ οἱ δύο σπούδασαν στὸ Middlebury College τοῦ Vermont καὶ παρακολούθησαν τὰ μαθήματα τοῦ θεολογικοῦ σεμιναρίου τοῦ Andover τῆς Μασσαχουσέτης. Διορίσθηκαν στὴν Ἀποστολὴ τῆς Δυτικῆς Ἀσίας τὸ 1818, ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Βοστώνη τὴν 3ῃ Νοεμβρίου 1819, καὶ

1. 19-20, 78-80, 96-101.

2. 202-5.

3. Φεβρουαρίου 10, Μαρτίου 17 καὶ Ἰουλίου 21. Ἀπὸ τὶς περιγραφές αὐτές μόνο τὸ *Missionary Register* ἀναφέρεται ὡς πηγὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Χίου στὸ P. Argenti, *Bibliography of Chios from classical times to 1936*, Oxford 1940. Γενικὰ γιὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν δραστηριότητα τῶν δια-

μαρτυρόμενων ἱεραπόστολων στὴ Μέση Ἀνατολή βλ. T. Saloutos, *American Missionaries in Greece: 1820-1869*, «Church History», vol. 24, 1955, 152-74 καὶ P. E. Shaw, *American Contacts with the Eastern Churches, 1820-1870*. Chicago 1937.

4. Σ' ἓνα εἰσαγωγικὸ σημείωμα στὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ S. Baumgarten, *Un patriote hongrois en Grèce, le*

περνώντας από τη Μάλτα, που ήταν τότε το κύριο κέντρο τής δραστηριότητας των διαμκρτυρόμενων ιεραποστόλων στη Μεσόγειο, έφθασαν στη Σμύρνη την 15η Ίανουαρίου 1820. Στο ταξίδι τους είχαν μάθει αρκετά Ιταλικά και είχαν δεχθῆ τις συμβουλές του Rev. William Jowett¹ που ήταν ο αντιπρόσωπος τής Church Missionary Society στη Μάλτα. Φθάνοντας στη Σμύρνη διαπίστωσαν πώς ἡ ἄγνοια τῶν νέων ἑλληνικῶν θὰ τοὺς δυσκόλευε σημαντικὰ στὶς προσπάθειές τους. Ἄρχισαν νὰ μελετοῦν τὴν γλῶσσα καὶ σύντομα κατέληξαν στὸ συμπέρασμα ὅτι γιὰ νὰ προοδεύσουν πραγματικὰ ἔπρεπε νὰ συγκεντρωθοῦν στὴ μελέτη κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη ἑνὸς διακεκριμένου Ἑλληνα δασκάλου. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἀποφάσισαν νὰ παρακολουθήσουν τὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου «one of the First Literary Institutions in the Turkish Dominions»². Ἐνας ἀκόμη λόγος ἦταν πὼς τὸ νησὶ παρεῖχε «an eligible summer residence». Ξεκίνησαν λοιπὸν ἀπὸ τὴν Σμύρνη τὴν 10η Μαΐου καὶ ἔφθασαν στὴν Χίο τὴν 12η. Παρουσιάσθηκαν στὸν Ἑλληνα ἐπίσκοπο ὁ ὁποῖος μαθαίνοντας πὼς εἶναι Ἀμερικανοὶ τοὺς ρώτησε ἂν εἶναι «Washington's countrymen». Στὶς 15 παρουσιάσθηκαν στὸν Νεόφυτο Βάμβας μὲ γράμματα ἀπὸ τὸν Rev. William Jowett καὶ τὸν Rev. Charles Williamson, ἐφημέριο τῆς Levant Company στὴ Σμύρνη. Ὁ Βάμβας πὺ δίδασκε Σοφοκλῆ σὲ μιὰ τάξη ὅταν τὸν συνάντησαν, τοὺς κάλεσε νὰ πηγαίνουν καθημερινὰ στὸ γραφεῖο του γιὰ νὰ μελετοῦν νεοελληνικά³. Ἐπίσης μπῆκαν μέσα στὸ «room appropriated to chemical lectures. The professor delivered a lecture upon *atmosphere* with great energy. The students gave most profound attention». Μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία ὁ Βάμβας τοὺς χάρισε ἕνα ἀντίτυπο τῆς γραμματικῆς πὺ τότε δημοσίευε⁴.

Comte Etienne Széchenyi, «Ὁ Ἑραμιστής», Δ' (1967), 66. Ἐνα ἀπὸ τὰ πὺ ἐνδιαφέροντα σημεῖα τοῦ ἄρθρου τοῦ Baumgarten εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ Széchenyi γιὰ τὸ Βάμβας καὶ τὸ Γυμνάσιο. Ὁ Széchenyi ἐπισκέφθηκε τὴν Χίο τὸ 1819 : μερικὸς μῆνες πρὶν νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐκεῖ ὁ Parsons καὶ ὁ Fisk.

1. Τοῦ ὁποῖου οἱ *Christian Researches in the Mediterranean*, Λονδίνο 1822, 69-72, εἶναι μιὰ πολύτιμη πηγή γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Γυμνασίου τῆς Χίου. Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ κυρίου Ροδοκανάκη στὴ Χίο ὁ Jowett εἶδε ὅλα τὰ ἔργα τοῦ

Voltaire. Ἡ περιγραφή τοῦ τῆς ἐπίσκεψης στὸ Γυμνάσιο τῶν Κυδωνιῶν (60-68) μεταφράσθηκε ἑλληνικά στὸ περιοδικὸ «Ἡ Μελέτη» 1909, 108-113. Γιὰ τὶς σχέσεις τῶν Ἀγγλων ἱεραποστόλων μὲ τὸ Γυμνάσιο τῶν Κυδωνιῶν, βλ. «Ἐενοφάνη», Β' (1904-5), 278-9, 347.

2. *Missionary Register*, 1821, 204.

3. Bond 116.

4. Morton, 271. Πρέπει νὰ εἶναι ἕνα ἀντίτυπο τοῦ ἔργου *Γραμματικὴ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, συνταχθεῖσα εἰς τὴν κοινὴν ὠφέλειαν διὰ τοὺς μαθητὰς*

Σύντομα μπήκαν στη ρουτίνα για την εκμάθηση τῆς γλώσσας. Ἐγκαταστάθηκαν σὲ ἕνα μικρὸ σπίτι πὺν νοίκιασαν γιὰ 8 δολλάρια τὸν μῆνα, μαζὺ μὲ τὸ διερμηνέα τους, ἕνα Ἑλληνα λεγόμενον Μαρτῖνο, τὸν ὁποῖο εἶχαν προσλάβει στὴν Σμύρνη καὶ ὁ ὁποῖος μιλοῦσε Ἑλληνικά, Γαλλικά, Ἰταλικά καὶ Τούρκικα ἀλλὰ δὲν μπορούσε νὰ διαβάσῃ οὔτε μιὰ λέξη ἀπὸ αὐτὲς τὶς γλώσσες. Τὰ ἡμερήσια ἔξοδά τους ἦταν 60-70 cents, δὲν εὑρισκαν καλὸ γάλα ἢ βούτυρο, ἀλλὰ, ὅπως σημειώνει ὁ Fisk «bread is very good, and also rice ; fruit, such as oranges, lemons, almonds, e.t.c. are very cheap. Wine costs five or six cents only per quart ; and except water, is the common drink of the country»¹. Σ' ἕνα γράμμα πρὸς τὸν πατέρα του ὁ Fisk γράφει «I am acquainted with but two persons on the Island who speak English, and we do not very often see them. Many speak Italian, in which we are now able to converse with considerable ease ; and we begin to stammer a little in Greek». Γιὰ τὸν Βάμβρα γράφουν ὅτι «he is undoubtedly the most learned man on the island. We have access to his public lectures in the forenoon, and spend from one to two hours in his study in the afternoon»².

Λίγο μετὰ τὴν ἀφιξή τους συνάντησαν ἕναν ἄτυχο Ἑγγλέζο ναύτη, τὸν Thomas Pewett, πὺν εἶχε ἐξισλαμισθῆ ἔνω ἦταν μεθυσμένος. Ἔτσι τοῦ εἶχαν δώσει καὶ φοροῦσε τουρκικὰ ροῦχα καὶ τὸν θεωροῦσαν Τοῦρκο. Τότε ὅμως εἶχε ἀλλάξει γνώμη καὶ ρώτησε τοὺς ἱεραποστόλους τί θᾶπρεπε νὰ κάνῃ. Ἡ ἀπάντησή τους δὲν τὸν βοήθησε πολὺ : «We told him that his situation was awful. We feel for you, but we cannot help you. Your sin is great ; your danger is great»³. Στις 15 Ἰουνίου ὁ Parsons σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του ὅτι ὁ Βάμβρας ἐξέφρασε τὴν ἐπιθυμία νὰ μάθῃ ἀγγλικά καὶ θεωρεῖ τὸ γεγονός σὰν «a remarkable providence. By this means, missionaries who come after us may derive valuable instruction ; and also religious books may be put into the hand of professor B. which may kindle a fire in his breast which cannot easily be extinguished»⁴. Λίγο ἀργό-

τῆς ἐν Χίῳ δημοσίου Σχολῆς ὑπὸ Νεοφύτου Βάμβρα. Ἐν Χίῳ. Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τῆς Σχολῆς παρὰ Ἰ.Δ. Γ. Βαυροφύε-
 ρου τυπογράφου, 1821. Βλ. Σ.Δ. Λουκάτου, ἐνθ' ἄνωτ., 199.

1. Bond, 117. Τὸ νησί, πληροφορορήθηκαν ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο ἐπίσκοπο, εἶχε 60-70.000 κατοίκους, ἀπὸ τοὺς

ὁποίους 3000 ἦταν Τοῦρκοι, 800-900 καθολικοί, λίγοι Ἑβραῖοι, καὶ οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες, *Boston Recorder*, Φεβρ. 10, 1821.

2. Bond, 116, *Missionary Herald*, 1821, 20.

3. Morton, 272.

4. Morton, 273.

τερα οί ιεραπόστολοι πήραν τὴν ἄδεια νὰ τυπώνουν στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Γυμνασίου θρησκευτικὰ φυλλάδια.¹ Φαίνεται πὼς τύπωσαν δύο φυλλάδια κατὰ τὴν παραμονή τους, ἓνα «consisting of extracts from Chrysostom, on the duty and importance of searching the Scriptures²» καὶ μιὰ νεοελληνικὴ μετάφραση τοῦ «The End of Time» τοῦ Isaac Watts³. Αὐτὰ φαίνεται ὅτι ξανατυπώθηκαν ἀπὸ ἐκδόσεις πού εἶχαν γίνει τὸ 1818 στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο, ἐκδόσεις τῶν ὁποίων ἡ ἱστορία —ταυτόχρονα τυπώθηκαν στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο ἄλλα τρία προτεσταντικὰ φυλλάδια— ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ περίεργα ἐπεισόδια στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας τῆς Κωνσταντινούπολης⁴. Ἡ Κωνσταντινουπολίτικη ἔκδοση τοῦ φυλλαδίου τοῦ Χρυσοστόμου ἔχει τὸν τίτλο :

ΑΠΑΝΘΙΣΜΑΤΑ | Ἐκ τῶν τοῦ ἁγίου | ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥ-
ΣΟΣΤΟΜΟΥ | Περί τῆς Ἀναγνώσεως τῆς Παλαιᾶς καὶ | Νέας
Διαθήκης. | Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα παρὰ τῆς ἐν | Λονδίῳ
Ἑταιρείας τῶν Θρησκευτικῶν | Πονημάτων. | Ἐν Κωνσταντινου-
πόλει 1818⁵.

Ἡ Κωνσταντινουπολίτικη ἔκδοση τοῦ «The End of Time» ἔχει τὸν τίτλο :

ΤΟ ΤΕΛΟΣ | ΤΟΥ | ΧΡΟΝΟΥ | ΕΠΙΤΟΜΗ | Τῶν Λόγων τοῦ
ΔΡ': | ΙΣΑΑΚ | ΟΥΑΤΤΣ | Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθὲν παρὰ τῆς
ἐν | Λονδίῳ Ἑταιρείας τῶν Θρησκευτικῶν | Πονημάτων | Κων-
σταντινούπολις 1818⁶.

Ἡ χιώτικη ἔκδοση φαίνεται πὼς εἶχε ἓναν ἀνάλογο τίτλο :

Τὸ τέλος τοῦ Χρόνου, Ἐπιτομὴ τῶν λόγων τοῦ Ἰσαάκ Οὐαίτς
πρῶτον μὲν τυπωθὲν ἐν τῇ πατριαρχικῇ τυπογραφίᾳ, νῦν δὲ ἐν τῇ τῆς
Χίου, 1820⁷.

Ἡ ἐλπίδα τῶν ιεραποστόλων νὰ ἐκδώσουν στὸ τυπογραφεῖο τοῦ

1. Γιά τὸ τυπογραφεῖο τῆς Χίου, βλ. Σ. Δ. Λουκάτου, *ἔνθ' ἄνωτ.*, καὶ τὸν Comte de Marcellus, *Souvenirs de l' Orient*, Paris 1839, 189.

2. Morton, 278.

3. Λουκάτου, 199 καὶ Π. Λάμπρου, «Παρνασσός», Β' (1878), 522. Δὲν φαίνεται νὰ σώζονται ἀντίτυπα ἀπὸ τὶς χιώτικες αὐτὲς ἐκδόσεις.

4. Ἐλπίζω νὰ δημοσιεύσω ἄλλοῦ μία περιγραφὴ τοῦ ἐπεισοδίου αὐτοῦ.

5. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτῆ τὸν βιβλιοθηκᾶριο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βατοπεδίου γιὰ τὴν ἄδεια νὰ μελετήσω αὐτὸν τὸν τόμο. Βλ. Δ. Γκίνη ἀρ. Β. Μέξα, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863*: Ἀθῆναι 1939, Α' 164, 1019.

6. Ἐνα ἀντίτυπο βρίσκεται στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος: © 14625, Γκίνη-Μέξα, Α' 176, ἀρ. 1103.

7. Λουκάτου, *ἔνθ' ἄνωτ.*, 199.

Γυμνασίου και ένα τρίτο φυλλάδιο, «The Dairyman's Daughter» του Rev. Legh Richmond το οποίο είχαν μεταφράσει στα νέα ελληνικά με την βοήθεια του Βάμβα σαν άσκηση, δὲν πραγματοποιήθηκε. Ὁ ἐπίσκοπος Χίου, ὁ ὁποῖος προφανῶς εἶχε ἐγκρίνει τὴν δημοσίευση τῶν προηγουμένων φυλλαδίων¹, δὲν ἐνεθάρρυνε τὴν δημοσίευση τοῦ τρίτου φυλλαδίου : «His objection was, that the people would be afraid of protestant influence; and also that the author of the tract states that Elizabeth (ἡ ἡρωίδα τοῦ διηγήματος) is gone to heaven. By this it may be understood that he believes that there is no salvation out of the Greek church»². «To the honour of professor Bambas», ὁ Parsons προσθέτει, «it ought to be mentioned that he was desirous that «The Dairyman's Daughter» might be published, and wept while reading it».

Φαίνεται πὼς τὰ φυλλάδια πού πέτυχαν νὰ τυπώσουν κυκλοφόρησαν σὲ μεγάλο ἀριθμό. Τὸ φυλλάδιο τοῦ Χρυσοστόμου, πού εἶχε 30 σελίδες, τυπώθηκε σὲ 3000 ἀντίτυπα καὶ κόστισε περίπου 600 γρόσια, δηλαδὴ περίπου 80 δολλάρια³. Στις ἀρχὲς Αὐγούστου ὄχι μόνο εἶχαν τυπώσει τὰ φυλλάδια ἀλλὰ καὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ τὰ μοιράζον σὲ ποσότητες· φαίνεται πὼς οἱ Χιωῖτες τὰ δέχθηκαν καλά. Τὴν 4ῃ Αὐγούστου, μπροστὰ στὸν Βάμβα μοίρασαν 200 ἀντίτυπα στοὺς μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου «whose brightened eyes and joyful countenances expressed their gratitude». Ἐνας μαθητὴς ἀνέλαβε νὰ στείλῃ μιὰ ποσότητα φυλλαδίων στοὺς γονεῖς του στὴ Θεσσαλονίκη γιὰ νὰ μοιρασθοῦν ἐκεῖ, ἄλλος ὑποσχέθηκε νὰ μοιράσῃ 50 φυλλάδια στὰ Ψαρά. Ἐνας δάσκαλος ἀπὸ τὴν Κρήτη πῆρε 200 ἀντίτυπα γιὰ νὰ τὰ δώσῃ στοὺς μαθητὲς του καὶ νὰ τὰ μοιράσῃ σὲ ἄλλα σχολεῖα. Ὁ τυπογράφος ζήτησε 50 γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, γιὰ νὰ τὰ στείλῃ στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ μερικὰ ἀκόμη γιὰ ἕνα Σαντορινιὸ πού ἤθελε νὰ τὰ μοιράσῃ σὲ νησί του⁴. Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ γραμμένη τὴν 30 Σεπτεμβρίου, κατὰ τὸ τέλος τῆς παραμονῆς του στὴ Χίο, πρὸς τὸν Rev. Elisha Yale τοῦ Johnstown στὴ Νέα Ὑόρκη, ὁ Parsons ἀνέφερε :

«We have visited six monasteries in different parts of the island, in all of which are about seven hundred souls

1. Οἱ ἱεραπόστολοι τοῦ ἐχάρισαν 150 ἀντίτυπα, τὰ ὁποῖα ὁ ἐπίσκοπος μοίρασε στοὺς κληρικούς του.

2. Morton, 287.

3. *Missionary Herald*, 1821, 103.

Ἀντίθετα φαίνεται ὅτι οἱ Κωνσταντινουπολίτικες ἐκδόσεις ἦταν ἀρκετὰ μικρές : 500 ἀντίτυπα κάθε φυλλάδιο.

4. *Missionary Herald*, 1821, 80, 99-100.

devoted to a monastic life. In each monastery we have left two copies of the New Testament in the common dialect, and a considerable quantity of religious tracts. This day we visited a monastery, about six miles distant, and left one hundred and twelve tracts and two Testaments. The president of the monastery informed us that there were three hundred and eighty monks, including forty priests, now residing there, but only one hundred were able to read their own language. We did hope to find much more information prevailing among that class of people which retire from the world to enjoy their religion»¹.

‘Ο Βάμβας ἐξακολούθησε νὰ τοὺς βοηθάει στὴν προσπάθειά τους νὰ μοιράσουν τὰ φυλλάδια· μιὰ ἄλλη φορά, ὅταν οἱ δύο Ἀμερικανοὶ μοίρασαν ἀντίτυπα «among 5 or 600 youths» ὁ Βάμβας τοὺς ὑποστήριξε μὲ «a serious exhortation to each class, and urged the importance of an attentive perusal». «This little book», συνέχισε «relates to the blessed gospel, and is worthy of most serious attention. You must read it frequently, and understand as you read»². ‘Ο Βάμβας τελείωσε τὸν λόγο του ἀναφωνώντας «with much animation... «*Glory to Christ*».

Φυλλάδια μοιράσθησαν σὲ κάθε εἶδους ἀνθρώπους· ὅπως λέει ὁ Fisk «with these little heralds it was easy to gain access to the schools, the monasteries, and the nunneries; in short, to any class of the Greek population»³. Εἶναι δύσκολο νὰ ἐκτιμηθῇ ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν κατοίκων τῆς Χίου γιὰ τὶς δραστηριότητες αὐτές, γιὰτὶ οἱ ἱεραπόστολοι δὲν μποροῦσαν νὰ ἀποφύγουν τὴν τάση γιὰ ὑπερβολὴ σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιτυχίες τους στὴ διανομὴ τῶν κειμένων τους. Φαίνεται πάντως ὅτι τὸ καλύτερο ἀκροατήριό τους ἦταν οἱ μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου καὶ οἱ μαθητὲς τῶν σχολείων. “Ὅπως σημειώνει ὁ Parsons σ’ ἓνα γράμμα του «one day (we) were crowded with children who applied for tracts. It is our practise to make every child read some before the tract is given. Companies of boys, from five to twenty in number, came to our door and requested little books. We found it an interesting day, and the children will not soon forget us»⁴. Ἐκατὸ φυλλάδια στάλθηκαν στὸν Ρῶσο πρόξενο μὲ τὴν παράκληση νὰ τὰ δώσῃ σὲ δύο Ρώσους μοναχοὺς ποὺ εἶχαν σταματήσει στὸ νησί

1. Morton, 285.

2. Morton, 285.

3. Bond, 118.

4. Morton, 282.

μαζύ με μερικούς άλλους, πηγαίνοντας για την 'Ιερουσαλήμ¹. Πρὸς τὸ τέλος τῆς παραμονῆς του στὴ Χίο, ὁ Parsons σημειώνει σ' ἓνα γράμμα του με ἡμερομηνία 29 Σεπτεμβρίου 1820, ὅτι οἱ δύο τους εἶχαν πουλήσει ἢ χαρίσει 30 ἀντίτυπα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ εἶχαν μοιράσει στὸ νησί 2000 θρησκευτικὰ φυλλάδια, ἐνῶ εἶχαν στείλει ἄλλα 100 στὴ Σμύρνη, 200 στὴν Κρήτη, 100 στὴ Θεσσαλονίκη καὶ 100 στὴν Κέρκυρα. Εἶχαν ἐπίσης ἐπισκεφθῆ δέκα σχολεῖα στὰ ὁποῖα εἶχαν ἐφοδιάσει «at least eight hundred youths with religious tracts»². Ὁ Fisk ὑπολογίζει ὅτι, κατὰ τοὺς πέντε μῆνες τῆς παραμονῆς τους στὴ Χίο εἶχαν μοιράσει 3700 φυλλάδια καὶ 41 ἀντίτυπα τῆς Γραφῆς³.

Αὐτὴ ἡ δραστηριότητα γιὰ τὴν ἐκτύπωση καὶ διανομὴ τῶν φυλλαδίων, ἦταν ὅπωςδὴποτε δευτερεύουσα μπρὸς στὸν κύριο σκοπὸ τῆς ἀφιξῆς τους στὸ νησί, τὴν ἐκμάθηση τῶν Νέων Ἑλληνικῶν. Οἱ δύο Ἀμερικανοὶ περνοῦσαν τὴν ἡμέρα τους μελετώντας Ἑλληνικὰ καὶ στὶς τέσσερις τὸ ἀπόγευμα ἔκαναν μιὰ-δύο ὥρες μάθημα με τὸν Βάμβα. Εἶχαν μεγάλο σεβασμὸ γιὰ τὸν Βάμβα, ἂν καὶ εἶχαν κακὴ γνώμη γιὰ τὴν γενικὴ κατάσταση τῆς παιδείας στὸ νησί. «It is very pleasant», γράφει ὁ Fisk σ' ἓνα γράμμα στὸν πατέρα του, «to enjoy the society of such a man; for most of the people here are ignorant to a degree, of which you can form no adequate conception. Think of the most ignorant family you ever knew, and then think that almost all the people here are still more ignorant. Multitudes of them cannot read a word. They who can read, have but few books and read but little»⁴.

Στις 22 Αὐγούστου ρώτησαν τὸν Βάμβα γιὰ τὴν ἀμοιβή του, πὺ τοὺς δίδασκε Ἑλληνικὰ: ἀπάντησε ὁ Βάμβας ὅτι «such a thing as a reward never entered my heart»⁵. Μερικὲς φορές παρακολούθησαν μαθήματα τοῦ Γυμνασίου, σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ Βάμβας, πὺ μποροῦσε νὰ διαβάσει Ἀγγλικά, χρησιμοποίησε σὰν βάση ἓνα ἀγγλικὸ βιβλίον πὺ τοῦ εἶχαν δώσει οἱ δύο ἱεραπόστολοι. Εἶχε τὸν τίτλον *The Young Minister's Companion*. Ὁ Parsons τὸ περιγράφει σὰν μιὰ «very devotional and highly useful publication»¹. «This book», συνεχίζει «the professor interprets to a large class in the college, and requires them to write every word as he speaks it. One day we saw

1. *Missionary Herald*, 1821, 99.

2. Morton, 282.

3. Bond, 121.

4. Bond, 119.

5. Morton, 278.

6. Μιὰ ἄλλη φορὰ ἐχάρισαν στὸν Βάμβα ἓνα ἀντίτυπον τοῦ *Evidences of Christianity* τοῦ Paley, *Missionary*

forty men, collected from different parts of the empire, and some of them without doubt, from distinguished families engaged in this delightful employment. We could hardly believe what we actually saw, the favour seemed so great. In this way portions of one of the most valuable and most pious books in the English language will be read very extensively, and we hope with great advantage to the souls of men»¹. 'Ο Fisk ἦταν ἐπίσης ἐνθουσιασμένος γιατί «here were young men, members of one of the first literary institutions in the Turkish dominions, who are soon to be scattered over a considerable part of the empire, engaged in writing off the most salutary religious instructions»².

Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν παραμονή τους στὸ νησί ὁ Parsons καὶ ὁ Fisk ἔμαθαν ἀρκετὰ ἑλληνικὰ γιὰ νὰ καταλαβαίνουν τὸ πρόγραμμα τοῦ Γυμνασίου γιὰ τὸ ὁποῖο ἕνας ἄλλος ἱεραπόστολος ἔγραψε πὼς εἶναι «a very principal seat of literature for the Greek nation of the present day»³. Σὲ ἕνα γράμμα πρὸς τὸν καθηγητὴ Hall τοῦ Middlebury College στὸ Vermont, τοῦ κολλεγίου δηλαδὴ στὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος εἶχε προηγουμένως φοιτήσει, ὁ Parsons δίνει μιὰ πλήρη εἰκόνα τοῦ προγράμματος καὶ τῆς μεθόδου διδασκαλίας ποὺ χρησιμοποιόταν στὸ Γυμνάσιο τοῦ Βάμβα.

For a long time, there has been a public school in this city; but five years since, it has assumed a new form and government under the care of Mr. Bambas, the principal professor. The progress has been rapid, and it now claims a rank among the first literary institutions of Turkey. Professor Bambas, previous to his acceptance of the seminary, spent seven years in Paris qualifying himself for the duties of this station, and he is now held in high estimation both as a scholar and an instructor. Young gentlemen from Constantinople, Smyrna, Thessalonica, Athens, and indeed from every direction are sent here to receive an education, and remain from one year to five years, according to the studies pursued. The number of students is about seven hundred; all of whom receive their instruction gratuitously. It is necessary to observe, however, that a considerable proportion of the students are very young, and are instructed in the

Herald, 1821, 78-9.

1. Morton, 285.

2. Bond, 120.

3. William Jowett, *Missionary*

first principles of grammar. In the different departments of college are fourteen instructors, who may be arranged in the following order.

The scholars in grammar are divided into four classes, according to their improvement, and are required to be in their respective recitation rooms two hours and a half in the morning, and one hour and a half in the evening of each day. The method of teaching is quite peculiar. The instructor first reads the lesson from some ancient Greek author; compares each sentence with the modern Greek, and gives a paraphrase of the whole in the common dialect. After this, three students (selected by lot) are required to give in rotation a public exposition of the lesson, submitting to the correction made by the professor. In this manner every member of the class must be in preparation, or be in danger of public admonition.

The lessons of the *second* class are in ethics and history, selected from the works of Chrysostom, Isocrates, Plutarch, Dionysius and Lucian. The *third* class, in distinction from the first and second, are instructed in *poetry*—lessons taken from the Iliad—also in the different dialects and measures. The *fourth* class study Demosthenes, Plato, Herodotus Homer, Sophocles, Euripides, and Pindar, and are required to translate frequently from the ancient Greek. The *examinations* are frequent and critical. Every Saturday the principal professor visits each class, examines the students in the lessons of the past week, and makes inquiry with respect to their moral deportment. At the close of each month, the students are required to present to the officers of college a fair copy of each lesson during the past month, and to submit to a public examination. On the seventh day of January in each year commences an *annual examination* which continues twenty days, in the presence of the bishop, corporation, faculty of college, and respectable gentlemen from the city»¹.

How much time is devoted to *religious services*, I am unable

Register for 1818 384.

1. Τὸ ἔθιμο ἦταν τότε πολὺ γενικὸ

στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, βλ. π.χ. Π(λάτω-
νος) Π(ετρίδου), Διατριβὴ ἐκφωνηθεῖσα

to say. Every Friday afternoon the first class are instructed in the «holy catechism». The second class twice a week receive lessons from the Acts of the Apostles, and from the practical parts of ethics. The *library* is yet small, consisting of only three thousand volumes, among which are excellent editions of the works of Homer, Herodotus, Plutarch, Xenophon, Virgil, and the Holy Fathers. The number of buildings occupied by the college is nine; a chapel, laboratory, library hall, and lecture rooms. The first of September, professor B. delivered a public address to the college, before a large and respectable assembly. The address is published, and I forward a copy with this letter¹.

Ἄλλες ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες βρίσκονται σ' ἓνα γράμμα τῶν ἱεραποστόλων τῆς 18 Ὀκτωβρίου :

«The College in this city was established in its present form and government about five years since, when Mr. Bambas, the principal instructor, took charge of the institution. There are at present 700 or 800 students—14 instructors—one Professor of Chemistry and Rhetoric, one of Mathematics; one of Theology, Geometry, &c. one of the Turkish language, one of the Latin and French, and nine teachers of the ancient and modern Greek². A considerable proportion of the scholars are young and are instructed in the first principles of grammar; the higher classes are required to study Plutarch, Xenophon, Demosthenes, Plato, Herodotus, Pindar, and the Iliad. The first four days of the week, lectures are delivered in Chemistry, Rhetoric, and History. There is a good chemical laboratory, and a printing press, obtained the last year from Europe. The *funds* of the College are obtained in part from the Greek community, and in part by private donations. A Gentleman from Russia has recently given 20,000 or 30,000 dollars to this seminary.

εἰς τὰς δημοσίας ἐξετάσεις τῆς ἐν Ζακύνθῳ Σχολῆς, Κερκύρα 1817, 25 :
«Εἰς τὸν καιρὸν τῶν ἐξετάσεων οἱ εὐπατρίδαι, καὶ ὅσοι τῶν φωτισμένων Ἑγκατοίκων, αἱ πολιτικαὶ Ἀρχαί, καὶ ὁ Ἀρχιεπισκοπικὸς συμπαρευρίσκονται εἰς τὴν αἴθουσαν τῆς Σχολῆς, ὡς προσε-

κτικώτατοι κριταὶ τῆς ἐπιδόσεως τῶν Συμπολιτῶν τῶν».

1. Ὀκτ. 12, 1820. Morton, 283-4.
Ἄν αὐτὴ ἡ ὁμιλία τυπώθηκε, δὲν φαίνεται νὰ σώζωνται ἀντίτυπα.

2. Ὁ Βάμβας εἰσήγαγε ἓνα εὐρύτερο πρόγραμμα διδασκαλίας στὸ Γυμνά-

Tuition is given *gratis* to all the students. On Friday the first class are instructed in the «Holy Catechism», and twice a week the second class have lessons from the Acts of the Apostles, and from Ethics»¹.

Σ' ένα γράμμα τῆς 11 Σεπτεμβρίου, ὁ Parsons γράφει στοὺς γονεῖς του ὅτι : «every morning, during the past week, I have visited a school in the vicinity, and spent two hours at each time, listening to the recitations of the scholars. This I do in order to accustom my ear to the sounds. There are usually about sixty young men in the room. They sit upon low benches, or upon the floor, and write upon the knee. All have their hats or caps on. This is the custom of the country»². Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐπισκέψεις τους στὸ σχολεῖο ποὺ τὸ ἀναφέρουν σὰν «a branch of the College» ἦταν ἡ ὥρα ποὺ γίνονταν οἱ ἐβδομαδιαῖες ἐξετάσεις «in the first room we entered were about 60 youths, from twelve to twenty years of age, and three instructors. Two lads were under examination : one of them was found deficient; and, after a severe reproof, was sent weeping to his seat. The other acquitted himself with applause. At the close of the examination, the Professor informed the students, that two American friends were present, who would supply the school with religious tracts. «The tract contains», said he «extracts from the writings of St. Chrysostom, a holy man in the Church, and must be read with attention and seriousness. On Monday your teacher will inquire whether you have diligently read it»³.

Ὁ Parsons καὶ ὁ Fisk ἐπισκέφθηκαν ἐπίσης μερικὰ «common schools» ὅπως τὰ ὀνόμαζαν, στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ στὸ ὁποῖο ζοῦσαν. Τὸ πρῶτο εἶχε δέκα ἀγόρια καὶ κορίτσια ποὺ τὰ ἐπέβλεπε μιὰ δασκάλα. «When it was proposed to give them tracts, the teacher expressed much gratitude, and the children kissed the hand, from which they received the gift». Τὸ δεῦτερο σχολεῖο ποὺ ἐπεσκέφθηκαν εἶχε 30 περίπου μαθητές, ἀλλά, «the master was absent having intrusted the care of the school to one of the largest scholars». Στὸ τρίτο σχολεῖο, μὲ 25 μαθητές, ὁ δάσκαλος ἦταν «very industriously en-

σιο. Γιὰ πρώτη φορά διδάσκονταν Λατινικά, Ἰταλικά, Τουρκικά, ζωγραφικὴ καὶ ναυτικὰ μαθήματα. Βλ. Κ. Ἄμαντον, *Νεόφυτος Βάμβας*, «Ἑλληνικά», Γ', (1934), 52.

1. *Missionary Herald*, 1821, 103.
Βλ. ἐπίσης, *The Missionary Register for 1821*, 205.

2. Morton, 280-1.

3. *Missionary Herald*, 1821, 79.

gaged in making shoes», ἐνῶ «the pupils were reading or playing, as they liked best. The appearance of the room indicated that this employment occupies most of his time». Στὸ πέμπτο σχολεῖο, μὲ 12 παιδιὰ, «the master was engaged in reeling cotton yarn, while the scholars employed their time, each as he pleased... In several of these schools», προσθέτουν, «some of the children are quite small, and unable to read... the number of pupils in all these several schools, is about 160, of whom by far the greater part are boys. They learn nothing at school except to read the books, which are used in the churches, —all in ancient Greek and of course unintelligible to these children¹. They merely learn to pronounce the words without any idea of their signification. Before we gave them tracts, there is reason to believe, that none of them had any book whatever, which they could understand»².

1. Ἐγραψαν στὸ *Missionary Herald*, 1821, 102, «the books used in the churches are in ancient Greek, and are read with great rapidity and indistinctness».

2. *Missionary Herald* 1821, 98. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ὁ Γ. Κωζάκης Τυπάλδος ἐσύστησε στὸν Ἑμμανουὴλ Σαλτέλη, ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐπίτροπους τοῦ Γυμνασίου τῶν Κυδωνιῶν, νὰ υἱοθετήσῃ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο (Lancasterian system) γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὰ ἐλαττώματα ποὺ ἀντιμετώπισαν ὁ Parsons καὶ ὁ Fisk. Βλ. Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Χ: Ἑμμανουὴλ Σαλτέλη συντεθεισα μὲν παρὰ Γ. Κωζάκη Τυπάλδου, ἱατροῦ ἐκ τῆς Σχολῆς τῶν Παρισίων... ὑποθεῖσα δὲ παρὰ Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως. Ἐξεδόθη ἐν Παρισίοις ἐν ἔτει 1818... ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Τυπογραφίᾳ τοῦ κυρίου Ἀμβροσίου Φερμίνου Διδότου, 41-49. Τὸ ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, στὸ Βρεττανικὸ Μουσεῖο ἀπὸ τῆ βιβλιοθήκῃ τοῦ Φρειδερίκου Νῶρθ, κόμμιτος Γκίλφορντ, ἔχει τὴν ἐπιγραφή «Τῷ κόμητι Γυλφῶρντ ὁ Τυπάλδος». Ὁ William Allen, ταμίας τῆς British and Foreign School Society, ποὺ σκόπευε νὰ

διαδώσῃ τὴν μέθοδο σ' ὅλο τὸν κόσμο, σὲ συντροφίᾳ μὲ τὸν Stephen Grilloτ τῆς Νέας Ὑόρκης, εἶχε περάσει ἀπὸ τὴν Χίο τὸ 1819. «In passing through Greece, (they) availed themselves of every opportunity of diffusing a knowledge of the system; and in the island of Scio particularly, they had the happiness to become acquainted with several persons of influence, who were deeply interested in the subject: one of these persons had begun to form spelling-lessons, and undertook to translate the Scripture reading-lessons into common Greek», *Fifteenth Report of the British and Foreign School Society*, London 1820, 21. Ἴσως στὴ Χίο συναντήθηκαν μὲ τὸν Βάμβα. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ πρῶτος Ἕλληνας εἰδικὸς γιὰ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο ἦταν ὁ Γεώργιος Κλεόβουλος Φιλιππουπολίτης, συγγραφέας τοῦ *Πίνακες παιδαγωγικοί. Κατὰ τὴν Ἀλληλοδιδασκτικὴν Μέθοδον*. Ἀρ. 1ος. *Συνταχθέντες ὑπὸ Γ. Κλεόβουλου Φιλιππουπολίτου, καὶ ἤδη πρώτον ἐκδοθέντες διὰ δαπάνης τοῦ εὐγενεστάτου ἄρχοντος Ἁγα κυρίου Ν. Ῥωσσέτου Ῥοσ-*

‘Ο λαός του νησιού δέχθηκε καλά τὸν Parsons καὶ τὸν Fisk ἀν καὶ οἱ τελευταῖοι, σὰν προτεστάντες ἱεραπόστολοι ποὺ ἦταν, δὲν ἐνέκριναν καθόλου τὶς θρησκευτικὲς συνήθειές του. Στὶς 6 Ἰουλίου, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, παρακολούθησαν ἓνα πανηγύρι στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, σὲ ἀπόσταση κάπου δύο μιλίων. Μὲ φρίκη ὁ Parsons διαπίστωσε ὅτι «instead of religious worship, there was music and dancing, and jumping and frolicing, and this too at the church door. I saw one young girl, after dancing at least twenty minutes without cessation, pass directly to the church, cross herself thrice, and then retire home... Seldom have I been more affected in view of the ignorance and danger of souls»¹.

Ἡ ἐπίσκεψη τῶν ἱεραποστόλων στὸ νησί τέλειωσε στὶς 23 Ὀκτωβρίου, ποὺ ξεκίνησαν γιὰ τὴν Σμύρνη ἀφοῦ ἀποχαιρέτησαν τὸν ἐπίσκοπο, τὸν Βάμβα καὶ τὸν Ρῶσο πρόξενο. Κατὰ τὴν τελευταία αὐτὴ ἐπίσκεψη ὁ ἐπίσκοπος ἀρνήθηκε, ὅπως εἶδαμε, νὰ δώσῃ τὴν συγκατάθεσή του γιὰ τὴν δημοσίευση τοῦ φυλλαδίου «The Dairyman's Daughter», γιὰτὶ εἶχε προτεστάντικὲς τάσεις. Ἐπίσης ἡ πρόταση τῶν ἱεραποστόλων νὰ ἰδρῦσουν στὴ Χίο μιὰ Βιβλικὴ Ἑταιρεία, ἀνάλογη μὲ ἐκεῖνες ποὺ ὑπῆρχαν στὴν Κέρκυρα καὶ στὴ Σμύρνη² δὲν προχώρησε. Ὁ ἐπίσκοπος δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ ἀνακατευθῆ σ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεση. «After reading our communication which we prepared in Greek, he would only reply, «this is very good;» and then remarked upon the utility of bible societies in different parts of the world». Κατόπι κατέκρινε τὴν ὑπάρχουσα ἔκδοση τῆς Καινῆς Διαθήκης στὰ Νέα Ἑλληνικά καὶ δῆλωσε πὼς χρειαζόταν μιὰ καινούργια. Ὁ ἐπίσκοπος ὑποσχέθηκε νὰ συζητήσῃ τὸ θέμα μὲ τὸν Βάμβα, ὁ ὁποῖος ὅμως «presented the difficulties and seemed to discourage the design»³. Σ' ὀλόκληρη

νοβάνου τοῦ ἐκ Μολδαβίας. Ἐν Παρισίοις 1819. Κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον. Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Ἐβερχάρτου. βλ. I. Bianu, N. Hodos καὶ D. Simonescu, Bibliografia românească veche 1508-1830, Γ', 1809-1830, Bucuresti 1912-1936, 319-320, ἀρ. 1055. Γιὰ τὸν Κλεόβουλο, βλ. ἐπίσης, *Fifteenth and Sixteenth Reports of the British and Foreign School Society*, London 1820-21, 22, 116. Γιὰ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὸν Κλεόβουλο, εὐχαριστῶ

τὸν κύριο E.D.Tappe. Τὸ ἐνδιαφέρον δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε προέλθει ἀπὸ τὸν Κοραῆ.

1. Morton, 275.

2. Morton, 269. *British and Foreign Bible Society*, 15th. Report, 1819, 202, 39. Ἡ Ἑταιρεία τῆς Κέρκυρας εἶχε πρόεδρο τὸν Βαρῶνο Ἐμμανουὴλ Θεοτόκη, *British and Foreign Bible Society*, 16th. Report, 1820, 9.

3. Morton, 288-9.

τῆ συζήτησή τους, ὁ ἐπίσκοπος ἦταν πολὺ ἐγκάρδιος καὶ ρώτησε πολλὰ γιὰ τίς Ἀμερικάνικες ἐκκλησίες.

Δὲν ξέρομε πόσα ἑλληνικὰ ἔμαθαν οἱ ἱεραπόστολοι κατὰ τὴν παραμονή τους στὴν Χίο· θὰ πρέπει νὰ εἶχαν κάνει σημαντικὴ πρόοδο στὶς σπουδές τους ἀφοῦ, ὅπως εἶδαμε, εἶχαν μεταφράσει ἑλληνικὰ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Βάμβρα τὸ «The Dairyman's Daughter» καὶ ἀφοῦ ἡ αἵτησή τους πρὸς τὸν ἐπίσκοπο γιὰ τὴν Βιβλικὴ Ἑταιρεία ἦταν γραμμένη ἑλληνικὰ, προφανῶς ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἴδιους. Δὲν εἶχαν πολλὲς εὐκαιρίες νὰ χρησιμοποιήσουν στὴ Σμύρνη τὴν γλῶσσα ποὺ μόλις εἶχαν μάθει. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1820, δύο μόλις μῆνες ἀφοῦ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Χίο, ὁ Parsons ξεκίνησε γιὰ τὴν Ἱερουσαλήμ, περνώντας ἀπὸ τὴ Χίο ὅπου ὁ Βάμβρας καθὼς τὸν χαιρετοῦσε «hung on my neck for not much less than half an hour»¹. Τὸ 1821 ταξίδεψε πολὺ στὴν Παλαιστίνη καὶ τὴν Ἀνατολή· πρὸς τὸ τέλος τοῦ χρόνου γύρισε γιὰ λίγο στὴ Σμύρνη. Ἡ υγεία του ὅμως ἦταν κλονισμένη. Στὴν ἀρχὴ τοῦ 1822 ξεκίνησε γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια ἀλλὰ ἀρρώστησε καὶ πέθανε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1822. Ὁ Fisk, ἀφοῦ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Χίο πέρασε ἕνα χρόνο στὴν Σμύρνη, καὶ κατόπι συνόδεψε τὸν Parsons στὴν Αἴγυπτο, στὶς ἀρχές τοῦ 1822. Κατόπι τὸ ἔργο του ὡς ἱεραποστόλου συγκεντρώθηκε στὴν Αἴγυπτο, Παλαιστίνη καὶ Βηρυττό, ὅπου καὶ πέθανε τὸν Ὀκτώβριό τοῦ 1825.

Ἡ παραπάνω ἐκθεση ξεκαθάρισε ἴσως κάτι ἀπὸ τὸ μυστήριό ποὺ κάλυπτε τὴν ἐπίσκεψή τοῦ Parsons καὶ τοῦ Fisk στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου καὶ ἡ εἶδηση τῆς ὁποίας εἶχε τόσο ἐρεθίσει τὴν φαντασία τοῦ Κοραΐ. Ὑποθέτουμε πὼς ὁ Κοραΐς θὰ ἦταν λιγότερο ἐνθουσιώδης ἀν ἤξερε ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τῶν δύο Ἀμερικανῶν ἦταν νὰ μάθουν ἑλληνικὰ γιὰ νὰ διευκολυνθοῦν στὴν προσπάθειά τους νὰ προσηλυτίσουν ὀρθόδοξους πληθυσμούς τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὅτι πέρασαν ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸν καιρὸ τους στὸ νησί μὲ τὸ νὰ τυπώνουν καὶ νὰ μοιράζουν θρησκευτικὰ φυλλάδια μὲ ἔντονα προτεσταντικὸ χαρακτήρα². Πάντως οἱ προσεγμένες ἀναφορές τοῦ Parsons καὶ τοῦ Fisk φωτίζουν ἀξιόλογα τὰ ἀρχικὰ στάδια τῆς δραστηριότητος τῶν Διαμαρτυρομένων ἱεραποστόλων στὸν Ἑλληνικὸ κόσμον καὶ στὴν ἐκτύπωση τῆς προτεσταντικῆς

1. Morton, 297.

2. Ἄς μὴ ξεχνοῦμε τίς γνωστὲς καὶ βασίμες ὑποψίες τοῦ Κοραΐ γιὰ τοὺς ἱεραπόστολους, καὶ λατίνους καὶ διαμαρτυρόμενους. Κατηγορεῖ σφόδρα τὴν «μανιάν...τοῦ προσηλυτισμοῦ, μανιάν τόσο σφοδρὰν, ὥστ' ἐνόμιζαν, καὶ νομίζουν

ἀκόμη σήμερον, οἱ ἐχθροὶ τοῦ Ἰησοῦ Ἰησοῦται τὴν ἐπιστροφὴν ἐνὸς γραικοῦ εἰς τὴν ἐκκλησίαν των πολὺ πλέον ἀξιόμισθον ἔργον, παρὰ νὰ κατηχήσωσι δέκα Τούρκους ἢ δέκα εἰδωλολάτρας». Βλ. Χ. Α., Βίοι τοῦ Β. Φραγκλίνου καὶ ἡ ἐπισ. τοῦ καλοῦ Ριχάρδου διὰ

θηρσκευτικῆς φιλολογίας, τῆς ὁποίας ἡ διανομὴ σὲ συνεχῶς αὐξανόμενες ποσότητες τὴν ἐποχὴ αὐτή, πρέπει νὰ συνέβαλε σημαντικὰ στὴν ἀνύψωση τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ¹. Τὸ πιὸ σπουδαῖο ὅμως εἶναι πὼς δίνουν μιὰ ἐνδιαφέρουσα εἰκόνα τοῦ Βάμβα καὶ τοῦ Γυμνασίου τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀκριβῶς πού ἡ μόρφωση ἦταν «more cultivated in Scio than perhaps in any other part of Greece»². Οἱ ἱστορικοὶ δίνουν ὅλο καὶ μεγαλύτερη σημασία στὸ θέμα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ· οἱ ἄμεσες λοιπὸν ἐντυπώσεις τοῦ Parsons καὶ τοῦ Fisk ἀπὸ ἓνα σημαντικὸ κέντρο αὐτοῦ τοῦ Διαφωτισμοῦ φωτίζουν περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο φαινόμενο —ἐντυπώσεις πού παρουσιάζουν ἀκόμη μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιατί προέρχονται ἀπὸ δύο μορφωμένους Δυτικούς, πού ἀντίθετα πρὸς τοὺς πιὸ πολλοὺς περιηγητὲς, πέρασαν μερικὸς μῆνες, καὶ ὄχι ἡμέρες, στὴ Χίο.

Richard Clogg

τοὺς Ἑλληνικοὺς παῖδας, Ἑρμουπόλει 1839, 42.

1. H J.C. Zacek καταλήγει στὸ ἴδιο συμπέρασμα γιὰ τὴν δραστηριότητα τῆς Ρωσικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρείας στὴν ἴδια περίοδο: «Although the Bible Society was frequently identified with obscurantism in education, it did contribute enormously to the

spread of popular literacy», *The Lancastrian School Movement in Russia*, «The Slavonic and East European Review», xlv (1967), 349.

2. P.E. Laurent, *Recollection of a Classical Tour through various parts of Greece, Turkey, and Italy, made in the years 1818 and 1819*, London 1821, 28.